

Swędrak, Joanna

Rozwijanie dyspozycji podmiotowych w procesie uczenia się dorosłych

Studia Sieradzana 3, 13-23

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**ananda
saris
studia**

ISSN 2299-2928

**Dr Joanna Swędrak Rozwijanie dyspozycji
podmiotowych w procesie uczenia się dorosłych**

**Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna
w Sieradzu**

Abstrakt

Współczesna pedagogika ma zadanie wyposażyć człowieka w wiedzę, umiejętności i kompetencje, system wartości, a także w świadomość możliwości wpływania na swój rozwój. Coraz więcej osób wychowujących oraz nauczających kładzie nacisk na aktywne, otwarte i twórcze metody pracy, dzięki którym uczeń, student ma możliwość doświadczania siebie i poszerzenia percepcji otaczającego go świata. Nauczanie i wychowywanie podmiotowe, które staje się drogowskazem dzisiejszego pedagoga, daje sposobność ewaluowania oraz wzrastania ku lepszemu poznaniu. Celem artykułu jest przedstawienie metody warsztatu psychoedukacyjnego jako propozycji rozwijania dyspozycji podmiotowych człowieka.

The assignment of contemporary education is to equip people with knowledge, abilities, self-esteem and awareness that we can influence on our development. Active, open and creative ways of working with children, which give students capabilities to experience each other and broaden perceptions of the world around them, have more and more followers. These kind of teaching and educating, which leads today's teachers, gives opportunity to better growing up and understanding. The purpose of this article is to provide a method of workshop about psychoeducation.

Zadaniem współczesnej pedagogiki jest wyposażenie człowieka w wiedzę, przekonania, system wartości, również w umiejętność wpływania na swój rozwój. Coraz więcej osób wychowujących oraz nauczających kładzie nacisk na aktywne, otwarte i twórcze metody pracy, dzięki którym uczeń, student ma możliwość poszerzenia percepcji otaczającego go świata. Tym samym zdobywa kompetencje rozwijania samego siebie, co prowadzi do świadomości czynów, decyzji oraz osiągnięcia zdolności wywierania wpływu na własne życie.

To właśnie nauczanie i wychowywanie podmiotowe, które staje się drogowskazem dzisiejszego pedagoga, daje sposobność ewaluowania oraz wzrastania ku lepszemu poznaniu.

Aby dogłębniej przyjrzeć się procesowi rozwijania dyspozycji podmiotowych należy wyjaśnić czym jest – podmiotowość.

Pojęcie podmiotowości

Pojęcie – podmiot – zostało wypracowane na gruncie filozofii i definiuje „ontyczny status jednostki ludzkiej jako bytu jakościowo – odmiennego od świata pozostałych obiektów ożywionych i nieożywionych (przedmiotu). Owa odmienność jest konsekwencją istnienia procesu świadomości – podmiot to byt obdarzony świadomością. Podmiot istnieje samodzielnie. Podmiotowość natomiast zawsze dotyczy kogoś, kto jest podmiotem czegoś”²⁵

²⁵ Martynowicz E., *Psychologiczne koncepcje podmiotowości, w: Od poczucia podmiotowości do bycia ofiarą*, Wyd. Impuls, Kraków 2006, s.12

W literaturze naukowej spotkać można różne definicje podmiotowości. Potocznie określa się ją jako zaradność człowieka, samostanowienie o sobie, podejmowanie autonomicznych decyzji, zdolność do tak zwanego sprawstwa w sytuacjach życiowych. W wychowaniu zaś oznacza przeważnie pracę nad rozwijaniem twórczych postaw, przekraczaniem stereotypów oraz pobudzaniem innowacyjnego myślenia.²⁶

Encyklopedia Pedagogiczna XXI w. podaje, że podmiot nieodłącznie związany jest z ideą człowieczeństwa, ma swoje źródła w filozofii, przede wszystkim w myśli Kartezjusza i Kanta. Idea podmiotu jest swoistą metaforą wyróżniającą człowieczeństwo i autonomię jednostki ludzkiej.²⁷

T. Tomaszewski definiuje podmiot jako człowieka który: „jest „kimś”, ma określoną tożsamość, posiada mniej lub bardziej wyraźną „indywidualność”, która wyróżnia go od innych, jego własna działalność zależy w znacznym stopniu od niego samego”²⁸

Zdaniem J. Kozielskiego podmiotowość to „orientacja zakładająca, że on (człowiek) jest przyczyną, a raczej współprzyczyną zdarzeń, że - mówiąc inaczej – staje się sprawcą, a nie tylko odbiorcą informacji. Tak więc inicjuje działania, przejawia przedsiębiorczość, dokonuje wyboru, określa prawdopodobieństwo i wartość konsekwencji wybranego działania, przyjmując odpowiedzialność za ryzykowne czyny, za własne niepowodzenia i klęski”²⁹

Podmiotowość w pedagogice

Podmiotowość jest również zagadnieniem bardzo często poruszonym we współczesnej pedagogice. Według jej założeń kluczem do świata jest sam człowiek, a więc podmiot posiadający siłę sprawczą wpływania na otaczającą go rzeczywistość, kształtowania jej

²⁶Kosiorek M., Rachańska J., *Podmiotowość w wychowaniu i kształceniu*, w: N. Stolińska-Pobralaska (red.) *Pedagogika – współczesne myśli pedagogiczne*, 3 (23), Wyd. WSHE Łódź 2002, s.59

²⁷Pilch T., *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, Tom III, Wyd. Żak 2003, s.452

²⁸Tomaszewski T., *Człowiek jako podmiot i człowiek jako przedmiot*, w: J. Reykowski *Studia z psychologii emocji motywacji i osobowości*, Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wrocław – Warszawa- Kraków – Gdańsk - Łódź 1985, s.72

²⁹Kozielski J., *O człowieku wielowymiarowym. Eseje psychologiczne*, Wyd. PWN, Warszawa 1988, s.39-40,

według własnych przekonań oraz potrzeb. Zwolennicy podmiotowego traktowania człowieka podkreślają indywidualność i неповtarzalność każdej jednostki, zwracają uwagę na jej możliwość samorealizacji, wpływania na bieg wydarzeń.

Będąca przedmiotem rozważań podmiotowość w pedagogice zdaniem J. Sempryka „którą często definiuje się przez analogię do nurtu przeciwstawnego czyli przedmiotowości, jest niezbędnym czynnikiem wyznaczającym skuteczność procesu wychowania, często jeszcze nie docenianym przez pedagogów”³⁰. Dalej cytując M. Łobockiego dowiadujemy się, że podmiotowość w pedagogice to „postrzeganie każdego ucznia jako jednostki autonomicznej, która bez względu na wpływy i uwarunkowania zewnętrzne ma prawo do własnej wewnętrznej odpowiedzialności za swoje postępowanie, a więc także prawo do samodzielnego kształtowania swego losu. Takie traktowanie ucznia zakłada nieuchronnie licznie się z jego osobowością, a co za tym idzie – okazywanie mu poszanowania i serdeczności, uwzględnienie jego podstawowych potrzeb i udzielanie mu niezbędnej pomocy.”³¹

Koncepcje podmiotowości wpisane są w osobę ucznia, jaki i osobę nauczyciela. W bogatej literaturze przedmiotu mówi się o poczuciu podmiotowości, potrzebie podmiotowości, o podmiotowym traktowaniu wychowanka, nauczyciela, zwraca się również uwagę na cechy osoby świadomej swojej podmiotowości podkreślając autonomię, niezależność, odpowiedzialność, sprawczość.

W edukacji podmiotowej na pierwsze miejsce wysuwa się człowiek, jako istota aktywna, twórcza, rozwijająca swoją osobowość, kształtująca indywidualność i własną tożsamość.

Koncepcje podmiotowości w pedagogice mają swoje odniesienia na gruncie pedagogiki kultury, personalizmu pedagogicznego, pedagogiki humanistycznej, pedagogiki chrześcijańskiej, jak również antypedagogiki. Dotykają one najgłębszych i fundamentalnych zagadnień ludzkiego losu.

³⁰ Sempryk J., *Podmiotowość i partnerstwo w wychowaniu*, w: *Perspectivia Legnickie Studia Teologiczno – Historyczne* Rok V, Nr 2 2006, s. 111

³¹ Łobocki M., *O podmiotowym traktowaniu uczniów w procesie wychowania*, w: „Zagadnienia wychowawcze, a zdrowie psychiczne” nr. 1-2 1987, s.26

Pedagogika jako nauka nie może współcześnie istnieć bez podmiotowego odniesienia do wychowanka jak również wychowującego. Podmiotowe traktowanie dziecka jest bowiem niezbędnym warunkiem skutecznego wychowania.

Zajęcia rozwijające podmiotowość

Jedną z form rozwijania podmiotowości są warsztaty psychoedukacyjne. Celem takich treningów jest „uzyskanie przez studentów wglądu w swoją aktywność, czyli świadomość własnej aktywności. Podstawowe obszary ludzkiej aktywności to: myślenie, emocje i fizyczne działanie. Ćwiczenia zatem obejmują pogłębienie wglądu w treść własnych myśli, doznawanych emocji i pozwalają uzyskać pewien poziom świadomości swojego ciała. Uzyskiwana świadomość aktywności intelektualnej, emocjonalnej i ruchowej otwiera podmiot na nowe doświadczenia³². Posiadany wgląd umożliwia mu modyfikowanie zachowań. Na warsztatach psychologicznych studenci uczą się pracować nad własną osobowością, co jest jednym z elementarnych wyzwań procesu edukacji. Zajęcia są z reguły dużym zaskoczeniem dla uczestników, ponieważ forma, w jakiej są one prowadzone niejednokrotnie bardzo odbiega od standardowych metod pracy. Również materiały wykorzystywane do tego by rozwinąć siebie i swoje postrzeganie świata, są różnorodne, a czasami nawet zadziwiające.

Cenne jest także to, iż podczas treningu, korzystając z szerokiego wachlarza technik każdy z uczestników ma możliwość wypowiedzenia się w sposób mu najbardziej bliski. Na uwagę zasługuje również fakt nieograniczonego czasu wypowiedzi, słuchacz ma możliwość spokojnego wniknięcia w istotę rozwiązywanego problemu.

Dla osoby prowadzącej – ćwiczenia rozwijające podmiotowość stanowią duże wyzwanie. Bowiem wniknięcie do wnętrza człowieka jest zadaniem trudnym odpowiedzialnym i bardzo delikatnym. Należy zwracać szczególną uwagę na sposób zachowania, ton głosu, powściągliwość w gestach oraz specyfikę relacji panujących w danej grupie. Dlatego też ogromną rolę przypisuje się pierwszej części zajęć, czyli tak zwanemu zawiązaniu grupy. To nic innego jak wzajemne poznanie się uczestników,

³² Bartoszewski, J., Spojrzenie filozofa na rzeczywistość. Z badań nad myślą filozoficzną Mordecaia Roshwalda, Wyd. „Bartosz”, Warszawa 2013, s. 21-22.

ośmielenie i rozluźnienie atmosfery na tyle by można było swobodnie pracować. O ogromną rolę spełnia jak już wspomniałam prowadzący zajęcia, bo tak naprawdę to właśnie od niego zależy jak będą kształtować się zależności grupowe. Dlatego też na początek bardzo często wprowadzane są ćwiczenia integrujące, zachęcające do aktywności, radości i ekspresji jak również do odprężenia i pozytywnego nastawienia.

Oto przykład ćwiczeń wstępnych wykorzystywanych w treningu rozwijania podmiotowości:

Ćwiczenie : Co przyniosłem dzisiaj

Czas trwania – 20 min

Cel: Integracja grupy i wprowadzenie w temat warsztatu

Przebieg ćwiczenia:

Polecenie: Stańmy w kręgu i złapmy się za ręce. Każdy z nas po kolei ściskając dłoń osoby stojącej obok mówi co przyniósł nam dzisiaj; np.: dzisiaj przyniosłem wam....., a następnie ; chciałbym dostać od was.....

Konfrontacja:

Czego dowiedzieliśmy się od innych o dzisiejszym dniu?

Spróbuj inaczej:

Polecenie: Połączmy się w pary i powiedzmy sobie nawzajem, co chcielibyśmy dla drugiej osoby; np.: chciałbym abyś.....

Ćwiczenie : Oto ja

Czas trwania – 60 min

Cel: Wprowadzenie w temat warsztatu

Materiały: kartki papieru A4, flamastry, klej, nożyczki, kolorowe czasopisma

Przebieg ćwiczenia: Prowadzący rozdaje kartki, rozkłada na środku sali pozostałe przybory

Polecenie 1: Spróbujcie przedstawić swoje wnętrze, to co macie w sobie, przy pomocy dostępnych tu materiałów

Polecenie 2: Swoją kartkę przekazcie osobie po prawej stronie, zadaniem tej osoby będzie napisanie swoich wrażeń i odczuć dotyczących pracy, a następnie przekazanie kartki kolejnej osobie po swojej prawej stronie. Czynność tę wykonujemy dotąd aż kartka z opisem trafi do właściciela.

Konfrontacja: Przeczytajcie jak odebrali wasze wnętrze inni i odpowiedzcie na pytanie czy coś was zdziwiło, zaskoczyło w wypowiedziach, porozmawiajmy o tym.

Powyższe zachowania przygotowują uczestników do kolejnego etapu, czyli zdefiniowania, nazwania problemu, nad którym grupa zamierza pracować. Jest to wspólne wybranie jednego tematu spośród, wielu jakie zazwyczaj proponują uczestnicy. Przykładowym tematem rozważań może być – moje życie - , refleksja nad jakością życia, nad przeżyciami, przeszłością i przyszłością, osiągnięciami, wzlotami i upadkami jakich doświadczamy itp.

Przykładowe ćwiczenia:

Ćwiczenie: Książka – jak życie

Czas trwania: 50 minut

Cel: Poszerzenie wyobraźni, poszerzenie percepcji zmysłowej, zwrócenie uwagi na świadomość odbioru uczuć i emocji, refleksja nad otaczającą nas rzeczywistością, sprecyzowanie swoich marzeń i dążeń

Technika dramowa: Technika połączonych obrazów i pantomima

Przebieg ćwiczenia: Podzielmy się na 3 grupy. Pierwsza grupa ma zadanie zaprezentowania, stworzenia obrazu książki, która jest odzwierciedleniem waszego życia .Pomyślcie czy książka ta jest komedią, dramatem, powieścią obyczajową, czy może kryminałem. Grupa druga tworzy obraz książki waszego teraźniejszego życia. Natomiast grupa trzecia tworzy książkę marzeń, pamiętając, że książka to wasze życie.

Konfrontacja: Teraz poszczególne grupy za pomocą pantomimy będą prezentowały swoje prace. Później opowiemy o emocjach jakie towarzyszyły wam podczas wymyślania i

prezentacji, czy coś zaskoczyło was w waszym zachowaniu, czy odkryliście w sobie jakieś nowe pokłady?

1. Ćwiczenie: Moja Muzyka

Czas trwania: 50 minut

Cele: odkrycie tych wartości, które są najważniejsze, odkrycie tego, że to co cenimy my, również jest cenne dla innych, przegląd wartości na przestrzeni kilkudziesięciu lat, uświadomienie relacji wartości deklarowanych do wartości realizowanych.

Materiały: pocztówka dźwiękowa, płyta analogowa, kasetta magnetofonowa, płyta kompaktowa, kartki papieru, pisaki.

Przebieg ćwiczenia: (płyty rozkładamy na środku sali)

Polecenie 1: podzielcie się na 4 grupy. Proszę, aby każda z grup wybrała sobie jedną rzecz. W grupach wejdźcie w role autentycznych osób żyjących w latach, kiedy dany przedmiot był najlepszym nośnikiem dźwięku. Spróbujcie odegrać scenki z codziennego życia waszych bohaterów, nawiązujące do wartości.

Osoba prowadząca stosuje w pewnym momencie technikę dramową zwaną - stop – klatka, zadając pytania:

- Gdzie jesteś?
- Co widzisz?
- Co robisz?
- Dlaczego to robisz?
- Co masz zamiar poprzez to osiągnąć?
- Co jest najważniejsze?

Konfrontacja: czytanie odpowiedzi, dzielenie się refleksjami, dyskusja.

Pytania pomocnicze:

- Każdy z nas posiada jakąś hierarchię wartości. Ciekawi mnie, czy czas, w którym żyjemy ma wpływa na wartości, którymi się kierujemy?
- Czy epoka uwypukla jedne wartości, pozostawiając w cieniu inne?
- Czy miejsce, środowisko w jakim się obracamy ma wpływ na nasze wartości? Jak to się ma do naszej dojrzałości?
- Czy to co deklarujemy jest dla nas rzeczywiście ważne? Czy żyjemy w zgodzie z deklarowanymi wartościami?

Spróbuj inaczej: Przedstawcie za pomocą symbolu odpowiedź na pytanie – **Co nam w duszy gra?**

Konfrontacja: Podzielenie się refleksjami.

Dalej następuje czas konfrontacji czyli bezpośredniego zetknięcia się z trudnością. W tym wypadku trudnością jest refleksja nad własnym życiem .

Dalsza część warsztatu to pogłębiona praca nad tematem, szczegółowe analizowanie swoich przeżyć. Natomiast kulminacyjną pracą mogą być rozważania dotyczące celów, marzeń oraz pragnień:

Ćwiczenie : Cel

Czas trwania: 30 min

Materiały: Kartki papieru, przybory do pisania

Polecenie 1: zapisz swój cel, następnie obok wypisz wszystkie skojarzenia , które przychodzą ci do głowy, związane z owym celem.

Polecenie 2: Przekaż kartkę osobie siedzącej po prawej stronie, jej zadaniem jest dopisanie kolejnego innego rozwiązania, następnie kartka zostaje przekazana kolejnej osobie..... na koniec kartka wraca do właściciela

Konfrontacja: jak widzą twój cel inni?

co cię zaskoczyło?

o ile wzbogaciło to twoje widzenie problemu?

czy teraz chciałbyś coś jeszcze dodać?

Widząc propozycje rozwiązania trudności przez innych bardzo często uczestnicy zaczynają zdawać sobie sprawę ze swoich rutynowych wobec dręczącego problemu zachowań. Zyskują również świadomość tego, iż dążąc do rozwiązania przeszkody (osiągnięcia swojego celu) muszą zrezygnować z dotychczasowego postępowania, na rzecz zupełnie innego, nowego, dotychczas nie znanego. To najważniejszy moment treningu – poszukiwanie nowych dróg prowadzących do rozwiązania.

Kolejnym krokiem może być zetknięcie się z trudnością (w tym wypadku z proponowaną realizacją celu) i przepracowanie jej. Osoba prowadząca stosuje tu różnego rodzaju techniki i metody pracy takie jak drama, artystyczne środki wyrazu, pantomima, praca z ciałem itp.

Jedną z metod jest wizualizacja:

Ćwiczenie: widzę i czuję

Czas trwania: 1.5 godz.

Materiały: Kartki papieru, długopisy, materace, muzyka relaksacyjna, farby, kredki

Polecenie : Połóż się wygodnie, rozluźnij i spróbuj odpowiadać sobie na zadawane pytania;

1. Co jest twoim celem?
2. Po czym poznałbyś, że osiągnąłeś swój cel?
3. Jak się będziesz czuł, gdy go osiągniesz?
 - Jak dokładnie określiłbyś to uczucie?
 - Co będziesz wówczas widział?
 - Co będziesz słyszał?
 - Czy poczujesz jakiś zapach , jakiś smak?
4. Czego zaniechasz osiągając swój cel?
5. Jakiej pomocy potrzebujesz aby osiągnąć swój cel?
6. Jaki jest twój aktualny potencjał?
7. Co ci przeszkadza w osiągnięciu celu?
 - Uczucie?
 - Jakieś przekonanie?
 - Wspomnienie?
 - Czy coś jeszcze innego?
8. Teraz przenieś się myślą w przyszłość; osiągnąłeś swój cel i traktujesz go jako rzecz oczywistą.
 - Jak zmieniło się przez to twoje życie?
 - Jak zareagowało na to twoje najbliższe otoczenie?
 - Jakie inne następstwa spowodowało osiągnięcie tego celu?
 - Czy te następstwa są zgodne z twoimi oczekiwaniami?
9. Jaki będzie teraz twój pierwszy krok?.....³³

Na tym etapie warsztat można zakończyć. Oczywiście każdą z części zajęć prowadzący rozwija według własnych potrzeb i możliwości.

W podsumowaniu warto zebrać od grupy informacje zwrotne dotyczące tego co zadziało się na zajęciach, jak również tego co przeżyli i czego doświadczyli uczestnicy.

³³ Degen U., *Sztuka nawiązywania pierwszego kontaktu*, Wyd. GWP, Gdańska 2005, s.34-35

Zdarza się, że w początkowych etapach zajęć studenci podchodzą do zadania bardzo standardowo i nawykowo. Nie mają świadomości tego, iż mogą przekraczać ogólnie obowiązujące normy, zasady i że właśnie fakt wyjścia poza ograniczenia jest krokiem ku rozwojowi. Dlatego też bardzo ważną rolę odgrywa tu osoba prowadząca, której zadaniem jest właśnie wskazanie możliwości przejścia dalej, dostrzeżenia innych dróg, rozwiązań. W dalszym toku zajęć uczestnik także sam odkrywa swoje rutynowe zachowania, zyskuje świadomość tego, iż może sięgać dalej i może również wymagać więcej od siebie. Doświadcza zdolności stymulowania swoich myśli uczuć i emocji w celu poszerzenia wiedzy o sobie i otaczającym go świecie.

Bardzo ważne jest uświadomienie sobie przez osoby ćwiczące zmian, jakie zaszły w nich podczas treningu. Owe zmiany są właśnie kolejnym krokiem rozwijającym ich wewnątrz.

Człowiek podmiotowy to człowiek wciąż poszukujący, przede wszystkim szukający w sobie odpowiedzi na pytania dotyczące otaczającej go rzeczywistości, realizujący swoje pomysły, wprowadzający innowacje, posiadający świadomość możliwości kreowania tego co wokół niego i w nim- „jednostka ma przeświadczenie, że jej działanie lub postępowanie może w znacznym stopniu wpłynąć na otaczające ją zjawiska”³⁴ Dlatego też otwarcie się na nowe zachowania, na nowe obszary funkcjonowania, i przełamanie rutynowych zasad, czynów, niezależnie od wieku oraz sprawowanych ról społecznych wzbogaca podmiotową stronę każdego człowieka.

Nie jest to jednak proces łatwy i szybki, bowiem „podmiotowość przybiera określoną postać w rezultacie rozwoju zdolności, które nigdy nie są człowiekowi dane w pełni: proces rozwoju podmiotowości nie ma końca”³⁵.

Podsumowując należy podkreślić, że uczestnicy tego typu edukacji uświadamiają sobie swoją siłę sprawczą. Stają się odważniejsi w podejmowaniu autonomicznych decyzji. Wiedzą, iż mogą kreować rzeczywistość, ucząc się wybierać niezależnie.

Kluczem do wniknięcia w głąb człowieka jest przeżycie i doświadczenie, w którym najważniejszą rolę odgrywa świadomość własnych uczuć, emocji oraz pragnień. To właśnie

³⁴ Janowski A., *Psychologia społeczna a zagadnienia wychowania*, Wrocław 1980, s.91

³⁵ Jarymowicz M., *Psychologiczne podstawy podmiotowości*, Wyd. PWN, Warszawa 2008, s.11

poprzez przeżycie, przeciwienie sytuacji, w których człowiek rozwiązuje problemy, przygląda się sobie, oraz wyraża siebie, dochodzi do rozwijania podmiotowości.

Podjęte powyżej kwestie oczywiście nie wyczerpują zagadnienia rozwijania dyspozycji podmiotowych. Moim celem było przedstawienie jednej z możliwości kształtowania ludzkiego wnętrza, uczenia wywierania wpływu na samego siebie w drodze ku pełniejszemu poznaniu siebie.

Bibliografia:

- Bartoszewski, J.**, (2013) *Spojrzenie filozofa na rzeczywistość. Z badań nad myślą filozoficzną Mordecaia Roshwalda*, Wyd. „Bartosz”
- Degen U.**, (2005) *Sztuka nawiązywania pierwszego kontaktu*, Gdańsk, Wyd. GWP
- Janowski A.**, (1980) *Psychologia społeczna a zagadnienia wychowania*, Wrocław
- Jarymowicz M.**, (2008) *Psychologiczne podstawy podmiotowości*, Warszawa, Wyd. PWN
- Kosiorek M., Rachańska J.**, (2002) *Podmiotowość w wychowaniu i kształceniu*, w: N. Stolińska-Poborska (red.) *Pedagogika – współczesne myśli pedagogiczne*, 3 (23), Łódź, Wyd. WSHE,
- Kozielecki J.**, (1988) *O człowieku wielowymiarowym. Eseje psychologiczne*, Warszawa, Wyd. PWN
- Łobocki M.**, (1987) *O podmiotowym traktowaniu uczniów w procesie wychowania*, „Zagadnienia wychowawcze a zdrowie psychiczne” nr. 1-2
- Martynowicz E.**, (2006) *Psychologiczne koncepcje podmiotowości*, w: *Od poczucia podmiotowości do bycia ofiarą*, Kraków, Wyd. Impuls
- Pilch T.**, (2003) *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, Tom III, Wyd. Żak,
- Sempryk J.**, (2006) *Podmiotowość i partnerstwo w wychowaniu*, *Perspectivia Legnickie Studia Teologiczno – Historyczne Rok V, Nr 2*
- Stasiak M. K.**, (2005) *Kształcenie podmiotu*, Wyd. Wyższej Szkoły Humanistyczno – Ekonomicznej w Łodzi, 2002, s.164-165
- Tomaszewski T.**, (1985) *Człowiek jako podmiot i człowiek jako przedmiot*, w: J. Reykowski *Studia z psychologii emocji motywacji i osobowości*, Wrocław – Warszawa- Kraków – Gdańsk - Łódź, Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich